

POMOGÁTS BÉLA

Ablakok a nagyvilágra

**A magyar irodalom világirodalmi tájékozódása
1953 és 1964 között**

Talán megengedhető, hogy ezt a történeti visszatekintést személyes emlékekkel kezdjem. Úgy gondolom, hogy az általánosabb jelenségek és a történelmi tanulságok is könnyebben megközelíthetők így, mint ha pusztán bibliográfiai gyűjteményekkel próbálnám ostromolni a hallgatóság figyelmét. 1953-ban érettségiztem a budapesti piarista gimnáziumban, ahol sok tekintetben más irodalomtörténeti és történelmi oktatással találkoztam, mint azok a nemzedéktársaim, akik állami gimnáziumokban tanultak (és legfeljebb otthon, szűkebb családi körben, az akkor „kettős nevelésként” emlegetett és elítélt gyakorlatban szereztek tudomást arról, hogy mi minden hiányzott a hivatalos tantervekből). Hogy példákat is mondjak: nekem ismernem kellett Ady Endre vagy József Attila „istenes” verseit, olyan költőkről is hallottam, mint Sík Sándor, Áprily Lajos, Dsida Jenő és Pilinszky János, és nem egy történelmi eseménnyel, így a trianoni békeszerződéssel is másként (másként is) ismerkedtem meg, mint állami iskolákban tanuló barátaim. Így volt ez világirodalmi tájékozódásommal is. Az állami iskolákban mindenekelőtt a szovjet és az úgynevezett „haladó” irodalom volt napirenden, a piaristáknál viszont olyan írókról is hallani lehetett, mint Marcel Proust, Roger Martin du Gard, Apollinaire, illetve a modern irodalomnak olyan katolikus jeleseiről, mint Paul Claudel, George Bernanos és François Mauriac.

Nemcsak elszórtabban, az oktatás keretében kaptuk mindent, hanem az önképzőköri munka során is. (A budapesti pi-

aristáknál hagyományosan tevékeny közművelődési feladatok töltött be a Vörösmarty Mihályról elnevezett önképzőkör.) Mindebben, gondolom, az is szerepet kapott, hogy mint „világi tanár”, iskolánkban tevékenykedett Rónay György, és az ő révén a *Vigília* című katolikus folyóirat is ismerős volt számunkra. Egy alkalommal az imént említett önképzőkörben Rónay György és Babits Mihály tanulmányai nyomán tartottam előadást Móricz Zsigmond munkásságáról, és némi büszkeséggel jelenthetem ki, hogy gimnáziumi tanulmányaim során ismerem meg Németh László nevét is.

Mindezt azért próbáltam összegezni, hogy személyes tükröt tartsak a korszak (vagyis az ötvenes évek közepétől a hatvanas évek közepéig tartó évtized) irodalmi gondolkodásának és ismereteinek. Ez az évtized ugyanis a radikális átalakulások évtizede volt, nemcsak a közpolitikában és a gazdasági életben, hanem a kultúrában, az irodalomban és természetesen a világirodalmi tájékozódásban is. Összegezve azt mondhatnám, hogy a teljes mértékben egysíkú, mindenekelőtt az úgynevezett „szocialista irodalomra” és világirodalmi tekintetben a szovjet irodalom, illetve az úgynevezett „haladó” nyugati irodalom személyiségeire és műveire orientált irodalomismeret központi helyzetét kezdte felváltani az irodalmi értékeket jobban előtérbe állító felfogás és irodalomismeret. A háborús években a magyar irodalom világirodalmi tájékozódása még (a lehetőségek ellenére is) meglehetősen széles körű volt. Többen is megállapították annak idején, hogy a hitleri birodalommal szemben álló nemzetek irodalma a birodalommal szövetségi viszonyban álló és harcoló országokban elsősorban magyar nyelven szólalhatott meg, illetve magyarul kapott elismerő figyelmet. Valóban, Illyés Gyula nevezetes folyóiratában, a *Magyar Csillagban* olyan angol, amerikai és francia írókról lehetett olvasni, mint Aldous Huxley, Graham Greene, Bernard Shaw, John Steinbeck, Thornton Wilder, Ernest Hemingway vagy Paul Claudel, Jean Cocteau, Jean Giraudoux, François Mauriac, Antoine de Saint-Exupéry és mások. Valóban: „Európa magyarul beszélt.”

Ez az érdeklődés és gyakorlat széles körben bontakozott ki 1945 és 1948 között – utána azonban Európa (vagy ennek egy

igen nagy része) „magyarul” elhallgatott. Ezekben az esztendőkhöz a szovjet irodalom megszólaltatásának és bemutatásának nőtt meg a szerepe, éspedig nemcsak olyan – valóban világ-irodalmi mértékkel mérhető – íróké, mint Gorkij, Majakovszkij, Solohov, Alekszej Tolsztoj, Jeszenyin és Babel, hanem olyan kétes értékű szerzőké is, mint (a különben jobb sorsra érdemes) Fagyev és Tyihonov, mi több, olyan íróké is, mint Azsajev, Katajev, Szimonov és a többiek, akiknek a nevét (többnyire méltán) elsodorta az idő. Miközben olyan, mára klasszikusnak tekintett orosz írók maradtak az ismeretlenség homályában, mint Bulgakov, Ahmatova, Cvetajeva és Mandelstam, a Sztálin nevéhez fűződő önkény áldozatai. Hasonló volt a befogadói kultúra helyzete a nyugat-európai és amerikai vagy éppen a kelet-közép-európai irodalmak tekintetében is.

Ez a méltatlan helyzet, amely igen sokat ártott a kétségtelenül nagyszerű világirodalmi értékeket létrehozó huszadik századi orosz irodalomnak, csak 1953 után és még inkább a nyolcvanas években változott meg, midőn természetesen nemcsak az orosz és a kelet-európai irodalmak, hanem szélesebb körben a világirodalom is eljutott a magyar olvasók elé. A világirodalom befogadásának (mondjuk így) „stratégiája” talán két tekintetben is eredményes volt. Egyrészt biztosabb elméleti (esztétikai, filozófiai, irodalomtörténeti) megalapozást kapott, ehhez esztétikai-filozófiai szinten Lukács György akkori művei – így az *Adalékok az esztétika történetéhez* című 1953-ban, *A különőség mint esztétikai kategória* című 1957-ben, végül *Az esztétikum sajátossága* című, 1965-ben az olvasó elé került munkája – jelentettek ösztönzést. (Itt egy pillanatra ismét személyes térre vezetem mondanivalómat: 1955-ben a budapesti bölcsészkaron hallgathattam a neves professzor esztétikai előadásait, és tapasztalhattam, hogy ezek mennyire felülmúlták az akkoriban szokásos esztétikai fejtegetéseket, például Szigeti Józsefnek, Lukács kíméletlen ellenfelének előadásait, melyeket ugyancsak hallgatnunk kellett.) Másrészt neves magyar irodalomtörténészek jóvoltából – olyanokra gondolok, mint az ugyancsak általam hallgatott Gyergyai Albert, Sótér István, Bóka László, Kardos László, Kéry László, Török Endre és mások – valóban

kitágult az irodalmi tájékozódás világirodalmi horizontja, és az új ismeretek lassanként betöltötték azt az űrt, amelyet a Rákosi Mátyás nevéhez fűződő korszak hátrahagyott.

Mindebben igen nagy szerepe volt annak, hogy 1956-ban (az akkori történelmi események következtében) mindössze egyetlen számmal megindult a *Nagyvilág* című folyóirat. Ezt akkor Kolozsvári Grandpierre Emil, majd 1974-től Kéry László szerkesztette és a Magyar Írók Szövetsége adta ki. Az 1956 októberében közreadott első szám beköszöntő írása *Magyar irodalom – világirodalom* címmel Lukács Györgytől származott. Ebben a, mondjuk így, „programadó tanulmányban” a következők olvashatók (nem függetlenül a politikai és kulturális megújulásnak attól a szellemiségétől, amely azokban a napokban áthatotta a magyar közéletet): „Amikor azon gondolkodom – kezdte fejtegetését Lukács –, hogyan lehetne legjobban 'behangozni' a *Nagyvilágot*, nem tudok megszabadulni egy gondolatától: szégyen, hogy csak most lehet megjelennie egy ilyen folyóiratnak, holott az, ha az irodalom igazi eszmei és művészi érdekeit tekintjük, már évek óta múlhatatlanul szükséges volt. Hogy csak most jön létre, természetesen nem véletlen. A dogmatizmus, a szektásság állandó gyámságra szoruló kisdedeknek tekintette mind az írókat, mind az olvasókat. Ezért ideológiai felsőbb hatóság határozta meg nemcsak azt, hogy a magyar közönség a jelenkor irodalmából mit ismerhet meg, hanem azt is, hogy mi legyen a véleménye arról az irodalomról, melyet nem állott módjában közvetlenül megismerni. S mivel ehhez hozzájárult a múlt irodalmának szintén 'pártosan' átszűrt ismerete, mivel sokak előtt a mai polgári kultúra ismeretlen volt és a vele való foglalkozás 'kozmpolitizmusnak' számított, nem csoda, hogy irodalmunkban és irodalmi közvéleményünkben eluralkodtak a provinciális hangulatok.” Végezetül pedig Lukács György a szovjet párt XX. kongresszusának megújulást hirdető szellemiségére hivatkozott: „A XX. kongresszus véget vetett az irodalom dogmatikus irányításának, szektásan bürokratikus vezetésének. Az írókat és olvasókat nem tekintik többé gyámságra szoruló gyerekeknek, hanem felnőtt, felelősségüket tudatosan érző

embereknek. A *Nagyvilág* egyik legfőbb feladata lesz: bebizonyítani, hogy csakugyan felnőttek vagyunk.”

A folyóirat első száma kivételesen nagy terjedelemben és gazdag anyaggal jelent meg, 240 oldalon. Lukács György imént idézett bevezetője után közölte Dylan Thomas, Bertold Brecht, Ernest Hemingway, Roger Martin du Gard, Mihail Solohov, Alberto Moravia, Eugenio Moreno Heredia és Ivan Franko írásait, Kardos László, Nemeskürty István, Veres Péter, Bölöni György, Lutter Tibor, Szabolcsi Bence tanulmányait, Szentkuthy Miklós, Walkó György, Dobossy László, Csuka Zoltán, Kovács Endre és mások könyvismertetéseit, és itt kapott teret Németh László vallomásos esszéje: a *Tolsztoj inasaként*. A folyóirat valóban merőben új tájékozódást jelentett be, a korábnál mindenképpen jóval nyitottabb és gazdagabb világirodalmi érdeklődést, valóban új és korszerű „irodalmi stratégiát”. Tulajdonképpen ezt folytatta az ötvenhatos forradalom leverése után egy fél esztendővel megjelent 1957. áprilisi szám is, a többi között Juan Ramon Jimenez, Thomas Mann, Miroslav Krleža, Valéry Larbaud, Giosue Carducci, Iszaak Babel és Graham Greene írásaival, Gyergyai Albert, Claude Roy, Kassák Lajos és Pán Imre tanulmányaival (ez utóbbiakat *A modern művészeti irányok története* címmel aztán folytatásosan közölte a folyóirat).

Még egy adatsorral szeretném bizonyítani azt, hogy már a hatvanas évek közepén milyen szélesre tárult a nyugati irodalom értékei előtt kinyitott kapu. A *Nagyvilág* 1964-es évfolyamában olyan nyugati elbeszélőkkel találkozunk, mint Jean Anouilh, James Baldwin, Simone de Beauvoir, Jorge Luis Borges, Heinrich Böll, Italo Calvino, Albert Camus, Günter Grass, Eug ne Ionesco, François Mauriac, John Steinbeck, Tennessee Williams és olyan költőkkel, mint Paul Celan, Hans Magnus Enzensberger, André Frénaud, Konsztantin Kavafisz, Eugenio Montale, Fernando Pessoa, Sylvia Plath és mások. Ugyanebben az évfolyamban tartalmas válogatások találhatóak a kortárs angol, belga, belorusz, bolgár, német, olasz, osztrák, spanyol és orosz költők műveiből, és igen gazdag a folyóirat tanulmány-, illetve recenziós rovata is. Ezekben az években már

szinte semmilyen cenzurális kényszer nem gátolta a huszadik századi modern, illetve kortárs nyugati irodalom beáramlását az itthoni szellemi térbe, mondhatni Európa ismét „magyarul is beszélt”.

Mindenképpen el lehet mondani, hogy ahhoz a szellemi és politikai erjedéshez, amely az 1953-ban hivatalba került Nagy Imre-féle kormány időszakában és támogatásával indult meg (és amely néhány esztendő múltán a magyar forradalomhoz vezetett), nem kevésbé járult hozzá a világirodalmi horizont radikális kitérítése. Ez egyébként további eredményekkel járt a forradalom leverése után is, tulajdonképpen végig az 1956-ot követő évtizedek során. Mindez más tényezők, így a gazdaságpolitika, az életszínvonal-politika mellett karakteresen megkülönböztette a magyarországi „szocializmust” a többi kelet-közép-európai ország társadalom- és kulturális politikájától. Ebben a tekintetben csak a lengyelországi és egy időben a romániai kultúrpolitika tanúsított hasonló empátiát a nyugat-európai irodalom befogadása iránt. Csehszlovákiában is hasonló tendenciák voltak tapasztalhatók az 1968-as prágai reformmozgalom kibontakozásakor, például az akkoriban zajló vita keretében, amely Franz Kafka munkásságának befogadását szorgalmazta. Ezeket azonban néhány esztendőn belül elfojtotta a hatalom. A romániai kulturális nyitottság, amely a hatvanas években igen érdekes eredményeket hozott, ugyancsak véget ért a hetvenes években kibontakozó zsarnoki uralom idején. Magyarországon kétségtelenül tovább haladt a világirodalom integrálásának folyamata, és ezt igazából nem tudták megakasztani azok a politikai folyamatok sem, amelyek a későbbiek során megpróbálták feltartóztatni a bevezetett gazdaságpolitikai vagy társadalompolitikai reformokat. A magyar irodalmi élet és a reformok szolgálatát vállaló értelmiség a hetvenes években már eléggé erős volt ahhoz, hogy megvédje az általa képviselt orientációt. Az Írószövetség közgyűlései, a könyvkiadás, az irodalmi folyóiratok éppolyan hitelesen és sokoldalúan tanúsították mindezt, mint a világirodalom iránt megmutatkozó figyelem – a (mondjuk így) recepciós „stratégia”.

Mindennek következtében a magyarországi könyvkiadás, a folyóirat-irodalom (mindenekelőtt a *Nagyvilág*) és az irodalom befogadásának intézményei (az egyetemi oktatás, az irodalomkritika, az irodalmi diplomácia, illetve irodalmunk nemzetközi kapcsolatai (például a magyar Pen Club munkája) arról tanúsítottak, hogy a világirodalom és ezen belül a nyugati irodalmak igen nagy súllyal és hatással vannak jelen a magyarországi irodalmi kultúrában. Mindez, legalábbis a szóban forgó évtizedben, elsősorban a régebbi és az újabb klasszikusok műveinek kiadását és bemutatását jelentette. A hatvanas években rendre jelentek meg a régebbi és az újabb klasszikus írók életműsorozatai. Csak néhány példát sorolok fel: így kerültek a magyar olvasó kezébe Goethe, Schiller, Gottfried Keller, Thomas Mann, Stendhal, Balzac, Zola, Anatole France, Roger Martin du Gard, valamivel később Marcel Proust, illetve Dickens, Thackeray, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Csehov és mások összegyűjtött (vagy válogatott) műveinek modern fordításai. Érdemes emlékeztetni arra, hogy 1955-ben látott napvilágot Shakespeare összegyűjtött drámáinak új kiadása (az 1864–1878-as, az 1902-es és az 1948-as gyűjteményes kiadások után), amely a klasszikus (Vörösmartytól, Petőfitől, Aranytól származó) fordítások mellett modern átültetéseket is tartalmaz (Kéry László gondozásában). A magyar fordításirodalom ugyancsak megérdemelne egy külön előadást, minthogy legkiválóbb műfordítóink (a lista bősége miatt hagyom most el a neveket) hatalmas munkát végeztek a régebbi és az újabb klasszikusok meghódításában. Csupán néhány esetben adódtak politikai vagy irodalomelméleti nehézségek, például Franz Kafka műveinek imént már szóba hozott recepciója körül. Ezekben azonban irodalmi közvéleményünk igen hamar úrrá tudott lenni az irodalmi nyitottság érdekében, és a hatvanas évek második felében már az irodalmi modernség nagyformátumú képviselői is eljutottak korszerű magyar tolmácsolásban az olvasóhoz.

Mint láttuk, a kortárs világirodalom hazai befogadása korábban, az 1948 és 1953 közötti esztendőekben alaposan elmaradt a fejlődéstől. A könyvkiadásnak gyors ütemben kellett felszámolnia ezt a lemaradást. Életműsorozatok és antológiák

jelentek meg, nagy szerep jutott az Európa Kiadó *A világirodalom klasszikusai* és *Modern Könyvtár*, valamint a Magvető Könyvkiadó *Világkönyvtár* című sorozatának. A magyar olvasó az 1950-es évek végétől sorra vehette kézbe a francia Jean-Paul Sartre, Simone de Beauvoir, André Malraux, Jorge Semprun, az angol Graham Greene, Lawrence Durrell, William Golding, a német Heinrich Böll, Siegfried Lenz, Günther Grass, az olasz Alberto Moravia, Dino Buzzati, Tomasi di Lampedusa műveit. A modern világirodalom néhány klasszikusát, Franz Kafkát, Robert Musil-t, Albert Camus-t, James Joyce-ot és Italo Svevót inkább a hetvenes évtizedben ismerte meg igazán a hazai irodalmi közvélemény, de már a hatvanas években is megjelentek egyes műveik. Nagy szerepet kapott a modern amerikai és dél-amerikai irodalom. Ernest Hemingway, William Faulkner, Norman Mailer, Joseph Heller, Saul Bellow, Truman Capote, Bernard Malamud, John Updike, J. F. Salinger, illetve Gabriel Garcia Marquez, Romulo Gallegos, Alejo Carpentier, Mario Vargas Llosa munkái nem csupán az olvasóközönség körében váltak népszerűvé, de a hazai prózairodalomra is ösztönző hatást gyakoroltak.

Teljesebbé vált az orosz (szovjet) és a kelet-európai irodalom befogadása. Mihail Solohov és Ilja Ehrenburg új művei mellett most lettek népszerűek Iszaak Babel, Mihail Bulgakov és Jurij Tinyanov klasszikus írásai, valamint a szovjet „új hullám”: Csingiz Ajtmatov, Jurij Bondarev, Bulat Okudzsava és Vaszilij Suksin regényei, elbeszélései. A kelet-európai irodalmakat olyan írók képviselték, mint a lengyel Jerzy Andrzejewski és Kazimierz Brandys, a cseh Karel Čapek és Josef Škvoreckí, a szlovák Dominik Tatarka, a délszláv Ivo Andrić és Miroslav Krleža, a bolgár Gencso Sztoev, a román Mihail Sadoveanu és Zaharia Stancu, a görög Nikosz Kazantzakis. Távolabbi népek irodalmát is megismerhette a magyar olvasó, így a japán Abe Kobo és Fukazava Hicsiro, az ausztrál Patrick White, a svéd Artur Lundkvist regényeit.

Igényes műfordítók szolgálták a világirodalom tolmácsolásának ügyét. Az úttörő munkát végző idősebb nemzedéket Benedek Marcell, Gyergyai Albert, Illés Endre, Justus Pál, Makai Imre,

Máthé Elek, Ottlik Géza, Róna Ilona, Szávai Nándor és Szöllösy Klára képviselte. Az új magyar prózafordítás jelentékeny egyénéiségei között Bajomi Lázár Endrét, Belia Györgyöt, Benedek Istvánt, Benyhe Jánost, Elbert Jánost, Göncz Árpádot, Karig Sárát, Pődör Lászlót, Réz Ádámot, Székács Verát, Sziggyártó Lászlót, Szobotka Tibort, Telegdi Polgár Istvánt, Vujicsics D. Sztójánt és Zsámboki Zoltánt kell számon tartanunk.

Lassan, jobbra már a hatvanas évek második felétől kezdve megnyíltak a kapuk a modern világirodalom beáramlása előtt. Ennek következtében nemcsak az történt, hogy helyreállt irodalmunk világirodalmi tájékozódása, de az érkező hatások a költészetben, az elbeszélő irodalomban és a drámairodalomban kibontakozó folyamatokat is támogatták. Ezt a recepciós folyamatot a hatvanas évek közepén kialakuló kulturális fellendülés alapozta meg. Polgárjogot nyertek a modern próza különféle szerkesztő technikái. Elterjedt az emberi tudat működését megragadó és elemző ábrázolás, az emlékezés- és álomtechnika, a „belső monológ”, az időfelbontás módszere. Meghonosodtak a modern kompozíciós eljárások, például az a sűrű „vágásokkal” dolgozó technika, amelyet a filmművészet kezdeményezett. Általában a modern irodalom analitikus, intellektuális érdeklődése hatott. Lassanként háttérbe szorult a magyar prózában hagyományos részletes környezetrajz, az epizodikus építkezés, az anekdotikus előadás. Az erősen zenei nyelvezet helyett puritán, szárazabb stílus kezdett érvényesülni. Vonzerőt gyakorolt a modern francia és angol irodalom intellektuális fegyelme, az amerikai és az orosz írók erőteljes realizmusa. A hasonló történelmi tapasztalatok nyomán jobban kidomborodtak a kelet-európai irodalmak párhuzamos jelenségei. Veres Péter és a román Zaharia Stancu, Németh László és a horvát Miroslav Krleža, Déry Tibor és a lengyel Kazimierz Brandys munkássága között fontos analógiákat lehet megállapítani. Különösen a hatvanas évek második felétől, még inkább a hetvenes évektől kezdve hatottak azok az irodalmi törekvések, amelyeket egyfelől az amerikai „tényirodalom” (Truman Capote, William Styron), másfelől a francia „új regény” (Samuel Beckett, Alain Robbe-Grillet, Michel Butor, Nathalie Sarraute) képviselt. A „tényirodalom” a

valóság puszta tényeihez ragaszkodott, az események írói rekonstrukcióját akarta megvalósítani. Az „új regény” pedig az emberi kapcsolatok és léhelyzetek absztrakt szerkezetének megragadására tett kísérletet.

A modern világirodalom befogadása nemcsak azt jelentette, hogy a magyar irodalom ismét eleven és hatékony kapcsolatba került a kortárs irodalom értékeivel, jelenségeivel és szellemiségével, hanem azt is, hogy kinyílt előtte a nagyvilág, megismerkedett a kortárs szellemi áramlatokkal, összekötetésbe került az európai és az amerikai mentalitással és értékekkel, azaz visszatalált abba a kulturális körbe, amelyet a korábbi diktatúra (egymást követő két diktatúra is) szinte felszámolt vagy felszámolni igyekezett. Az, hogy Magyarországon a hetvenes-nyolcvanas években teret nyertek a demokratikus értékek, illetve az európaiság hagyományai és értékei, nem volt, nem lehetett független a világirodalom befogadásának folyamataitól. A nyolcvanas években Magyarország, legalábbis szellemi és kulturális értelemben, ismét Európa része lett, és ez a szellemi elhelyezkedés, jóllehet újabban lehet tapasztalni vele ellentétes törekvéseket, remélhetőleg állandó marad. Magyarországnak csak Európában, pontosabban a nyugati világban és civilizációban vannak történelmi esélyei, és a magyar irodalomnak csak a világirodalomban, az európai irodalomban lehet természetes helye.